

Əbülfəz Rəcəbov:

Dil, Cəmiyyət, Şüur

Üçüncü Fəsil

- *Dil və Cəmiyyət*
- *İkidillilik*
- *Dil İctimai Hadisə Kimi*
- *Dil və İctimai Şüur*
- *Cəmiyyət və Dilin Formalaşması*

DİL VƏ CƏMIYYƏT

Dillə cəmiyyət arasında üzvi əlaqə vardır: dil yalnız cəmiyyətdə mövcuddur və cəmiyyətə xidmət edir. Öz növbəsində cəmiyyət də dilsiz nə yaşaya, nə də inkişaf edə bilər. Cəmiyyətə xidmət etməyən dil, cəmiyyət üzvləri arasında ünsiyyət vasitəsi olmayan dil, ünsiyyət funksiyasını itirən, donuq vəziyyətdə olan, inkişaf etməyən dil ölü dildir. Buna görə də dillə cəmiyyətin qarşı-qarşıya qoyulması, tamamilə şərti xarakter daşıyır, bu, dillə cəmiyyət arasındakı əlaqələri tədqiq etmək üçün edilir.

Dillə cəmiyyət arasındakı əlaqə şərti xarakter daşıyır: dil cəmiyyətin, cəmiyyət dilin quruluşunu bilavasitə özündə əks etdirmir, dilin funksiyası və inkişafı qanunları, cəmiyyətin funksiyası və inkişafı qanunları ilə nə düz gəlir, nə də onlarla müəyyənləşdirilir, dilin qarşısındakı məqsəd və vəzifələrlə cəmiyyətin qarşısında duran məqsəd və vəzifələr eyniyyət təşkil etmir. Dilin öz daxili aləmi, cəmiyyətin öz həyatı vardır. Bu baxımdan, nisbi də olsa, dil tamamilə müstəqildir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq dillə cəmiyyət arasındakı münasibətləri, dilin

ictimai funksiyasını öyrənmək dil nəzəriyyəsinin əsas vəzifələrindəndir.

İKİDİLLİLİK

Siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin geniş inkişaf etdiyi müasir cəmiyyətdə ikidillilik problemini öyrənmək dilçilik nəzəriyyəsində mühüm yerlərdən birini tutur. İkidillilik dilin yaşaması, inkişaf etməsi və fəaliyyət göstərməsi formalarından biridir. Bu hadisə bir problem kimi dilçilik üçün yeni deyildir. Cəmiyyət yaranandan müxtəlif tayfa, qəbilə, xalq və millətlər həmişə bir-biri ilə kontaktda olmuşdur. Bu kontaktın şüurlu yaxud qeyri-şüurlu olmasından asılı olmayaraq, tayfa və qəbilələr birləşmiş və ayrılmış, güclü etnik birləşmələr zəif etnik birləşmələri üzünə tabe etmiş, qonşu yaxud uzaq xalqlar arasında ticarət əlaqələri yaranmış və s. Bütün bunların nəticəsində xalqlar, deməli təbii olaraq, onların dilləri qaynayıb-qarışmış, dillər arasında çarpazlaşma, qarışma, bir-birinə qarşılıqlı təsir və bir-birindən sözləmə prosesləri baş vermişdir. Bu proseslər nəinki ayrı-ayrı fərdlərin, hətta bütöv etnik birləşmələrin ikidilli olmasına səbəb

olmuşdur. İkidillilik zahiri formaca nitq fəaliyyəti kimi fərdi-psixi hadisə olsa da mahiyyətcə dərin ictimai-ideoloji xarakter daşıyır.

İkidillilik iki (yaxud çox) dilin qarşılıqlı təsiri zamanı yaranır. Praktikada iki dili eyni səviyyədə bilmək hadisəsinə nadir hallarda təsadüf edilir. Bir qayda olaraq, ikidillilik hadisəsində dillərdən biri danışana daha yaxın olur. Adətən, biz belə dili ana dili adlandırırıq. Bu mənada heç bir dil ana dilini nə əvəz edə bilər, nə də onunla bir cərgədə dayana bilər.

İki (daha çox) dili bilmək hadisəsi dilçilikdə ikidillilik yaxud bilinçvizm, iki dili bilən adam bilinçv yaxud iki dilli, çox dili bilən adam isə poliqlot adlanır¹. Bilinçvizm dərəcəsi müxtəlif olur. Ən yüksək ikidillilik dərəcəsi o zaman baş verir ki, danışan fərd milli dilini deyil, qazanılan dili, ikinci dili ana dili hesab edir. Məsələn, Sovet İttifaqında 1971-ci il əhalini siyahıya almaya görə millətcə rus olmayan 13 milyon, 1979-cu il əhalini siyahıya almaya görə isə millətcə rus olmayan 16,3 milyon SSRİ vətəndaşı öz ana dili kimi rus dilini göstərmişdir.

İkidilliliyin iki tipini fərqləndirmək lazımdır: məhəlli və milli. Məhəlli ikidillilik inzibati-dövlət yaxud coğrafi prinsip üzrə hüdudlanan müəyyən bir ərazidə iki yaxud daha çox xalqın məskun olduğu və hər xalqın gündəlik ünsiyyətdə əsasən öz xüsusi dilindən istifadə etdiyi şəraitdə iki yaxud daha çox miqdar dilin mövcud olması zamanı özünü göstərir. Bu mənada Sovet İttifaqı, Çin, Hindustan, İndoneziya, Belçika, İsveçrə, Kanada və s. ikidilli yaxud çoxdilli dövlətdir.

Milli ikidillilik coğrafi (ərazi) prinsipinə deyil, etnik (milli) prinsipə əsaslanır. Belə ikidillilik bir xalqda iki yaxud daha çox müxtəlif milli dillərin yanaşı yaşaması zamanı baş verir. Bu baxımdan keçmiş SSRİ xalqlarının, demək olar ki, hər biri iki-dillidir.

Məhəlli ikidillilikdə istər ayrıca götürülmüş hər bir adam, istərsə onun mənsub olduğu xalq prinsipinə birdillidir, halbuki milli ikidillilikdə hər bir adam və hər bir xalq ikidillidir. Məhəlli ikidillilikdə dillər paralel, yanaşı yaşayır və bir-biri ilə kəsişmir, milli ikidillilikdə isə dillər təkcə yanaşı mövcud olmur, həm də bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir, işlənmə dairəsini öz aralarında bölüşdürür və nitq situasiyasından asılı olaraq nitq praktikasında bir-birini əvəz edir. Məhəlli ikidillilikdə ümumi region daxilində yanaşı mövcud olan dillərin yayılma ərazi arealı seçilir, milli ikidillilikdə isə belə hallar olmur, eyni bir ikidillilik, dillərin eyni bir qarşılıqlı təsiri nəinki hamıya, həm də hər kəsə şamilir.

İkidilliliyin məhəlli tipində yanaşı yaşayan dillər areallarının sərhəd zonalarında milli ikidillilik ünsürlərinin yaranması mümkündür. Bu, müxtəlif dilli xalqların qarşılıqlı ünsiyyət məqsədilə daim təmasda (kontaktda) olmasından irəli gəlir. İkidilliliyin milli tipində ikidilli xalqın ucqar qruplarında ana dilini itirib tamamilə ikinci dilə keçmək hallarına da təsadüf edilir. Belə hadisəyə keçmiş Sovet İttifaqının bəzi xalqlarında rast gəlirik. Məsələn, cənubi və qərbi mansilər tamamilə rus dilinə, cənub-qərbi nenlər tamamilə komi dilinə, şimal-şərqi evenklər və şimal-qərbi evenlər tamamilə yaqut dilinə keçmişlər.

Məhəlli ikidillilik tipində kütlə halında birdilli olan xalqın tərkibində nəinki ayrı-ayrı fərdlər, hətta böyük qruplar belə iki və daha çox dili mənimsəyə bilər. Həm də bu hal təkcə həmsərhəd zonalarda deyil, hətta cəmiyyətin ayrı-ayrı sosial qrupları, hər şeydən əvvəl ziyalılar, sənaye və nəqliyyat fəhlələri, mexanizatorlar arasında daha çox yayılmış olur. Əksinə, ikidilliliyin milli tipində kütlə halında ikidilli olan xalqda ayrı-ayrı fərdlərin, hətta qrupların da birdilli olması hadisəsinə təsadüf edilir. Bu hadisə təkcə dil arealının dərinliklərində yaxud ucqarlarında deyil, habelə ayrı-ayrı sosial və cinsi-yaş qruplarında, xüsusən yaşlı (qoca) qadınlar arasında özünü daha çox göstərir.

Adətən, dilçilik ədəbiyyatında ikidilliliyin məhəlli tipindən, demək olar ki, bəhs edilmir.

L. V. Şerba ikinci dilin mənimsənilməsi üsullarından danışarkən göstərir ki, ikidillilik süni və təbii ola bilər. , məktəb, müəllim, dərslük vasitəsilə ikinci dilin mənimsənilməsini süni ikidillilik, yad dillə bilavasitə ünsiyyət prosesində olma nəticəsində ikinci dilin mənimsənilməsini təbii ikidillilik adlandırır. L. V. Şerba

İkidillilikdən danışarkən onu ekstensivlik dərəcəsinə görə iki tipə ayırır: fərdi ikidillilik və kütləvi ikidillilik, kütləvi ikidilliliyi də iki qrupa ayırır: bütün xalqın ikidilli olduğu tam ikidillilik və xalqın bu və ya digər hissəsinin ikidilli olduğu qismi ikidillilik. Yanaşı yaşayan dillər arasındakı əlaqənin səciyyəsinə asılı olaraq L. V. Şerba təmiz və qarışıq ikidillilik növləri göstərir. Təmiz ikidillilik elə bir hadisə hesab edilir ki, onda danışanın şüurunda dillər bir-birindən təcrid edilmiş müstəqil sistemlər şəklində mövcud olur, onların arasında heç bir müqayisə aparmaq və paralellik müəyyənləşdirmək olmur, buna görə də bir dildən digərinə tərcümə ya mümkün deyildir, ya da çox çətinidir. Belə iki-dilliliyə XIX əsr rus zadəganlarının dilini nümunə göstərmək olar: onlar rus və fransız dillərində sərbəst danışır, lakin rus dilindən fransız dilinə yaxud əksinə tərcümə edə bilmirdilər.

Qarışıq ikidillilik isə iki dilin ekvivalent vasitələrinin danışanın şüurunda vahid anlayışlar şəklində paralel əlaqəsini nəzərdə tutur. Bu vahid sistem yanaşı mövcud olan hər iki dil üçün ümumi təfəkkür bünövrəsi vəzifəsini yerinə yetirir. Məhz buna görə də bu dillər nəinki yanaşı yaşayır, həm də qarşılıqlı surətdə bir-birinə təsir göstərir. Qarışıq ikidillilikdə hər məfhuma, anlayışa iki dil ifadə vasitəsi uyğun gəlir-biri birinci dildən, digəri ikinci dildən. Buna görə də nitqin bir dildən digərinə tərcüməsi asanlıqla və demək olar ki, avtomatik baş verir.

Y. D. Deşeriyev isə ekstensivlik dərəcəsinə görə ikidilliliyi üç tipə bölmür: ümumxalq ikidilliliyi, ərazi ikidilliliyi və xalqın müəyyən təbəqəsinin ikidilliliyi.

İkidillilik bəşəriyyətin bütün dövrlərinə xas xüsusiyyət olmuşdur. Xüsusən Şərq ölkələrində ən qədim zamanlardan belə kifayət qədər bilinçvizm hadisəsinə rast gəlirik. Lakin bilinçvizm ictimai-tarixi hadisə kimi intibah dövründən başlayaraq diqqəti cəlb edir. Bu dövrdə qabaqcıl ziyalılar başqa dilləri öyrənir, yeni milli ədəbi dillər, (məsələn, latın dili əsasında italyan, fransız, ispan və s. milli ədəbi dillər) və müəyyən məqsəddə xidmət edən (məsələn, islam dini üçün ərəb dili, Avropa ölkələrində, xüsusən elm aləmində latın dili) dillər yaranır. Bu dövrdə millətlər arasında ünsiyyət üçün mövcud olan dillər var idi. Bu məqsədlə Yaxın və orta Şərqdə ərəb və fars dillərindən, Şərqi və Cənub-Şərqi Asiyada Çin dilindən, Avropada latın dilindən, XIX əsrdə Qafqazda və Yaxın Şərqdə Azərbaycan dilindən istifadə edilir. Sinifli cəmiyyətdə ikidillilik sinfi mahiyyət daşıyır - ya cəmiyyətin yuxarı təbəqələri, ya da müəyyən peşə sahibləri ikidilli olur, məsələn, Oktyabr inqilabından əvvəl rus cəmiyyətinin yuxarı təbəqəsi rus və fransız dilini bilirdi. O dövrdəki bütün həkimlər isə ana dilindən başqa latın dilini də bilirdilər. Ümumiyyətlə, bütün cəmiyyətlərdə elm və din xadimləri, diplomatlar ikidilli olurlar.

Təkcə ayrı-ayrı fərdlər deyil, bütöv xalqlar da iki-dilli ola bilər. İkidilliliyin təzahür formaları xalqların siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafı şəraitindən, cəmiyyətin ictimai-iqtisadi və mədəni-siyasi quruluşundan, bir sözlə, xalqların konkret tarixi inkişafından asılıdır. İkidillilik çoxmillətli cəmiyyətlərdə daha çox yayılmışdır. Rus dilinin millətlərarası ünsiyyət vasitəsi rolu oynadığı Sovet cəmiyyətində qeyri-rus millətlərin, demək olar ki, bütün nümayəndələri rus dilini ikinci ana dili kimi bilir və ictimai-siyasi həyatda, təhsil və tərbiyə prosesində ana dili ilə yanaşı bu dildən də istifadə edirlər. Kiçik etnik birləşmələr və xalqlar isə öz ana dilləri və rus dilindən başqa yaşadıkları respublikada əksəriyyət təşkil edən xalqın dilini də öz ana dilləri kimi bilir. Bunu Azərbaycan Respublikasının təmsalında konkret şəkildə göstərmək olar. Azərbaycanda yaşayan talış, tat, budux, udi, qırız, xınalıq, saxur, kürd və s. kiçik xalqlar və etnik qruplar ailədə, əsasən, öz ana dillərindən, ictimai-siyasi həyatda isə istisnasız olaraq, Azərbaycan dilindən istifadə edirlər. onlar ölkəmizdə millətlər-arası ünsiyyət vasitəsi olan rus dilin də təxminən Azərbaycan dili səviyyəsində öyrənirlər. Azərbaycan dili təkcə azsaylı etnik qruplar üçün deyil, habelə respublikamızda yaşayan rus və tatar kimi çoxsaylı və inkişaf etmiş millətlər üçün də ikinci ana dilinə çevrilmişdir.

Gürcüstanda abxazlar, acarlar, basbilər, Estoniyada livlər, Tacikistanda işkaşimlər, yəzquləmlər, Qazaxıstanda uyqurlar, Qırğızıstanda uyqurlar və dunqanlar üçün uyğun olaraq gürcü, eston, tacik, qazax və qırqız dilləri ikinci ana dili, rus dili isə millətlərarası ünsiyyət vasitəsidir.

Müasir dövrdə ikidillilik daha geniş yayılmışdır. Cənubi və Mərkəzi Amerika respublikaları əhalisinin, demək olar ki, hamısı, İsveçrə və Belçika dövlətlərində yaşayanların əksəriyyəti ikidillidir. ABŞ

vətəndaşlarından ingiliscə danışan hər n nəfərdən biri fransız, alman, rus, ukrayna, çin və s. dilləri öz ana dili hesab edir. Keçmiş Sovet İttifaqında isə əhali demək olar ki, başdan-başa ikidillidir. Qafqazda və orta Asiyada üç-dörd dili bilmək geniş yayılmışdır.

İkidilliliyin iki formasını göstərmək olar, birtərəfli ikidillilik və ikitərəfli ikidillilik. Birtərəfli ikidillilik özünü ən çox kiçik etnik qrupun daha böyük etnik qrupla, xalqla, millətlə eyni ərazidə yaşaması, həmin xalqla, millətlə daimi siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqədə olması zamanı baş verir. Məsələn, Rusiya Federasiyasına daxil olan bütün muxtar respublika və vilayətlərin, milli mahalların qeyri-rus əhalisinin hamısı, Azərbaycanda yaşayan tat, talış, kürd, qırz, xınalıq, budux, udilər, Gürcüstanda yaşayan abxaz, acar, basbi, setin, qreklər, Tacikistanda yaşayan işkaşimlər və s. etnik qrupların ikidilliliyi buna misal ola bilər. İkidilliliyin bu formasında azlıq təşkil edən etnik qrupun nümayəndələri çoxluq təşkil edən qrupun dilini öyrənir, lakin çoxluq təşkil edən qrupun nümayəndələri azlıq təşkil edən etnik qrupun dilini bilmir. Ölkəmizin hər yerində - şəhərlərdə və kəndlərdə ana dili olmayan əhatədə yaşayan ayrı-ayrı millətlərin ikidilliliyi də birtərəfli ikidilliliyə nümunə ola bilər.

Birtərəfli ümumxalq ikidilliliyində linqvisti planda ikinci dilin ana dilinə təsiri dilin bütün sistemlərində - fonetika, leksika-semantika, morfolojiya və sintaksis, hətta frazeologiya və sözyaratma sistemlərində güclənir. Sosioloji planda isə azlıq təşkil edən ikidilli xalqın ana dilinin ictimai funksiyası getdikcə məhdudlaşır. Yazısı olmadığı üçün bu dil nəinki rəsmi dil kimi işlənmiş, hətta həmin dildə tədris və təlim-tərbiyə aparılmır, mətbuat olmur, belə azlıq təşkil edən dil bir müddət ailədə ünsiyyət vasitəsi kimi işlənir. Təbii ki, mədəniyyətin inkişafı, xüsusən tədrisin ikinci dildə aparılması ikinci dilin ailədaxili ünsiyyətə də təsirini gücləndirir və çox vaxt ailədə iki dilin - ana dili və ikinci dilin sintezindən ibarət olan bir dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilir. Tədricən yazısız kiçik xalqın daha böyük xalqla mədəni və etnik cəhətdən birləşməsi prosesi bitir. Bu birləşmə isə öz növbəsində ana dilinin tədricən aradan çıxması üçün zəmin yaradır.

İkitərəfli ikidillilik iki dilin bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərdiyi zaman baş verir. Təbii ki, belə ikidillilikdə hər iki dilin nümayəndələri hər iki dili bilir. Məsələn, Özbəkistan və Tacikistanın qonşu rayonlarında özbəklərin tacik, taciklərin isə özbək dilini bilməsi ikitərəfli ikidilliliyə nümunə ola bilər. Bakıda və Azərbaycanın bir sıra rayonlarında rusların Azərbaycan və azərbaycanlıların rus dilini bilməsi də ikitərəfli ikidilliliyə aiddir. Birtərəfli ikidillilikdən fərqli olaraq, ikitərəfli ikidillilikdə ana dilinin aradan çıxması prosesi getmir, dil dəyişməsi baş vermir.

İkidilliliyin baş verməsinin tarixini diqqətlə nəzərdən keçirdikdə ikidilliliyin iki tipi olduğu meydana çıxır: kontaktlı (təmaslı) ikidillilik və kontaktsiz (təmassız) ikidillilik. Kontaktlı ikidillilik iki xalqın gündəlik birgə həyatı, daim təmasda, ünsiyyətdə olması zamanı baş verir. Kontaktlı ikidillilik daha sabit dil hadisəsidir, daha çox daimi xarakter daşıyır və nəsil-dən-nəsillə keçir. Belə ikidillilik dil çarpazlaşmaları zamanı dil dəyişməsi üçün əsas olur. Artıq deyildiyi kimi, kontaktlı ikidillilik azsaylı etnik qrupla daha böyük xalqın birgə yaşayışı zamanı yaranır. Millətlərarası ünsiyyət vasitəsi kimi yaranan dil də kontaktlı ikidilliliyə misal ola bilər.

Kontaktsiz ikidillilik ikinci dili xüsusi öyrənmək yolu ilə baş verir. Dünyanın müxtəlif ölkələrinin orta və ali məktəblərində rus, ingilis, alman, fransız, ispan, ərəb, fars, çin, hind dillərinin öyrənilməsi kontaktsiz ikidilliliyin yaranmasının əsas səbəbidir. Adətən, beynəlxalq əhəmiyyəti olan dillər xüsusi olaraq məktəblərdə öyrənilir.

Kontaktlı ikidillilikdə bütöv etnik qruplar və xalqlar ikidilli ola bildiyi halda, kontaktsiz ikidillilikdə yalnız ayrı-ayrı şəxslər və sosial qruplar ikidilli ola bilər.

L. V. Şerbanın təsnifindəki süni ikidillilik kontaktsiz, təbii ikidillilik isə kontaktlı ikidilliliyə uyğun gəlir.

İkidillilik probleminə bir sıra mübahisəli məsələlər mövcuddur. Hər şeydən əvvəl, ikidillilik məfhumunun özü mübahisə doğurur. Bir sıra müasir dilçilər ikidillilik məfhumu ilə təkcə iki qohum yaxud qohum

olmayan dili deyil, habelə bir milli dilin iki dialektini yaxud milli ədəbi dili və onun (bir) dialektini bilməyi ifadə edirlər. Məsələnin bu cür həlli, problemi xırdalamaq bir yana qalsın, hətta onu bayağılaşdırmağa aparıb çıxarır. Təbii ki, hər bir (savadlı) adam həm milli ədəbi dilini, həm də həmin milli dilin hansı dialektinin nümayəndəsidirsə, həmin dialekti bilir. Bundan başqa, ikidillilik probleminə bu cür yanaşsaq, onda bir milli dilin müxtəlif üslublarına yiyələnməyi də ikidillilik adlandırmağa gedib çıxma bilərik. Belə olduqda bir problem kimi ikidillilikdən danışmağa ehtiyac qalmır - burada heç bir problem yoxdur. Yuxarıda göstəriləni kimi, biz ikidillilik dedikdə yalnız iki milli (xalq, qəbilə - ümumiyyətlə, etnik birlik) dili bilməyi nəzərdə tuturuq.

Bu məqalədə L. B. Niklskinin mövqeyi maraqlıdır: onun fikrincə, iki genetik cəhətdən müxtəlif dil ünsiyyəti formasına yiyələnmək ikidillilik, iki genetik cəhətdən eynicinsli dil ünsiyyəti formasına yiyələnmək isə diqlosiya adlandırıla bilər. Başqa sözlə desək L. B. Niklski iki dil bilməyi bilinçsizlik, bir dilin iki dialektini yaxud bir milli dilin ədəbi formasını və dialektlərindən birini bilməyi isə diqlosiya adlandırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ikidillilik təkcə dilçilik hadisəsi deyil, həm də sosioloji hadisədir, bu hadisədə dilə linqvistik və sosioloji baxış birləşir. İkidillilik - materialına görə dilçiliyin, yaranmasının daxili səbəblərinə və cəmiyyətdə işlənməsinə görə sosiologiyanın tədqiqat obyektidir.

İkidillilik hadisəsinin öyrənilməsinin böyük siyasi, nəzəri-dilçilik və praktik əhəmiyyəti vardır. Xüsusən dünyanın çoxmillətli dövlətlərində müxtəlif xalqların dillərinin bir-birinə qarşılıqlı təsiri və bu təsir nəticəsində yaranan ikidillilik hadisəsinin tədqiqi dilçiliyimizin aktual problemlərindəndir.

Xarici dilçilikdə ikidillilik probleminin tədqiqinə bir sıra sanballı əsərlər həsr edilmişdir. Y. Vaynrayx, Haygen, Veys və başqalarının əsərləri buna misal ola bilər.

Rus dilçiliyində ikidillilik probleminin tədqiqinə son zamanlar başlamışlar.. i S. Axmanova, L. X. Dayrova, Y. D. Deşeriyev, K- X. Xanazarov, V. Q. Kostomarov, M. İ. İsayev, Y. A. Jlutenko və başqalarının əsərləri ikidillilik probleminin bu və ya digər məsələsinin tədqiqinə həsr edilmişdir.

DİL İCTİMAİ HADİSƏ KİMİ

Dilə cəmiyyət arasında müəyyən əlaqənin, münasibətin olması fikri, çox güman ki, insanların şüurunda qədim zamanlardan özünə möhkəm yer tutmuşdur. Hələ qədim yunan filosofları göstərirdilər ki, insanlar öz aralarında müəyyən razılığa gəlib bu və ya digər əşyaya ad qoymuşlar. Deməli, adlar, sözlər insanlar arasında ümumi razılıq əsasında yaranmışdır. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, sözlər əsasında yaranan dil də cəmiyyət üzvlərinin razılığı ilə öz aralarında əlaqə saxlamaq üçün ünsiyyət vasitəsi kimi yaradılmışdır. Eyni fikrə sonralar fransız maarifçisi Jan Jak Russonun irəli sürdüyü «ictimai müqavilə» nəzəriyyəsində də təsadüf edirik. Məşhur alman filosofu Qrtfrid Vilhelm Leybnis dili insan ruhunun ən yaxşı güzgüsü adlandırır. Böyük alman dilçisi, filosof və Diplomatı Vilhem fon Humboldta görə dil insanlar arasında ünsiyyət yaratmaq tələbatında meydana çıxmışdır. Oxşar fikrə sonralar K. Fossler, F. de Sessür, A. Meye, J. Vandriyes, Ş. Bali və bir sıra digər görkəmli dilçilərin əsərlərində də rast gəlirik. Lakin bu görkəmli dilçilər və filosoflar birbaşa «dil ictimai hadisədir» fikrini irəli sürmür. XIX əsrdə təbiətşünaslığın inkişafı, xüsusən Çarlz Darvinin məşhur təbii seçmə və təkamül haqqındakı fikirlərinin geniş yayılması ilə əlaqədar olaraq dilə təbii hadisə kimi baxmaq ideyası ortaya çıxır. Bu ideyanın banisi alman dilçisi Avqust Şleyxer dili insanların iradəsindən asılı olmayaraq yaranan təbii orqanizm hesab edir. Onun fikrincə, digər təbii orqanizmlər kimi dil də yaranır, inkişaf edir və ölür. Dilin sosioloji problemləri məsələlərinin işlənilməsi hazırlanmasında rus dilçilərinin də böyük əməyi olmuşdur. Lakin sovet dilçiliyində dilin sosioloji problemlərinin həllində bəzi solçuluq meylləri də olmuşdur. Məsələn, N. Marrın «dil haqqında yeni nəzəriyyə»sinin sovet dilçiliyində hakim cərəyan olduğu dövrlərdə dil üst qurum hesab edilmiş, dilin sinfiliyi haqqında fikirlər irəli sürülmüşdür.

Xarici (xüsusən Amerika Birləşmiş Ştatlarında) etnolinqvistika cərəyanının yaranması ilə əlaqədar olaraq dilin ictimai cəhətinə maraq daha da artmışdır.

Dilin daxili quruluşu problemlərinə daha çox diqqət verən strukturalizm cərəyanının yaranması sosiolinqvistika problemlərinə olan marağı bir qədər azaltsa da sıxışdırıb tamamilə aradan çıxara bilməmişdir. Dillə cəmiyyət arasındakı münasibət, dilin ictimai funksiyası, dilin quruluşu və onun «dünyanı görməyə» təsiri və s. problemlər indi də dilçilərin diqqət mərkəzində duran və həllini gözləyən problemlərdəndir.

Müasir dünyanın bir sıra ölkələrində «dil və cəmiyyət» probleminə həsr edilmiş çoxlu monoqrafiya və məqalələr nəşr edilmişdir. Onu göstərmək kifayətdir ki, təkcə «Dil və cəmiyyət» başlığı ilə xeyli monoqrafiya çapdan çıxmışdır.

Dilin ictimai hadisə olmasını daha yaxşı qavramaq üçün dilin cəmiyyətdən asılılığı, dilin ictimai ünsiyyət funksiyasını yerinə yetirməsindəki spesifik xüsusiyyətlər, dilin ictimai şüura və ictimai şüurun dilə təsiri, dil quruculuğu məsələlərində cəmiyyətin rolu və s. kimi problemləri nəzərdən keçirmək vacibdir.

Məlum olduğu kimi, dilin ictimai hadisə olmasını sübut etmək üçün irəli sürülən dəlillərdən biri dilin insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olmasıdır. Bu tezisdən belə çıxır ki, dil insanlar arasında ünsiyyət saxlamağın yeganə vasitəsi deyil, onların ən mühümüdür. Həqiqətən də insanlar başqa vasitələrlə də məsələn, yazı, əl hərəkəti, jestlər, morze əlifbası, müxtəlif siqnallar, Afrikada tam-tam dili və s. ilə münasibət saxlayırlar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bütün bunlar, əvvələn, köməkçi vasitələrdir və canlı insan dilini (səsli, sözlü dili) əvəz edə bilmir, ikincisi, onlar cəmiyyətin bütün üzvlərinə eyni dərəcədə xidmət edə bilmir, üçüncüsü, yazı və morze əlifbası kimi vasitələr isə ancaq səsli, sözlü dilin şərti işarələrlə ifadəsindən başqa bir şey deyildir. Bütün bu köməkçi vasitələr dil materiyasından kənarında yaşaya bilməz, dil isə onlarsız da, onların köməyi olmadan da keçinə bilər, insanlar arasında ünsiyyətə xidmət edə bilər.

Dilin ictimai hadisə olmasını sübut etmək üçün göstərilən əlamətlərdən biri də budur ki, dil də başqa ictimai hadisələr (bазis, üstqurum, mədəniyyət, ideologiya və s.) kimi cəmiyyətə, cəmiyyət həyatına xidmət edir. Cəmiyyətə xidmət etməsi faktı hələ dili ictimai hadisə hesab etmək hüququ vermir. Təbiət hadisələri də cəmiyyətə xidmət edə bilər. Məsələn, külək mühərriki, su hidroturbini hərəkətə gətirib insanların elektrik enerjisi almasına xidmət edir, yaxud son zamanlar dənizin qabarması və çəkilməsi kimi təbiət hadisələrindən də elektrik enerjisi almaq üçün istifadə edilir. Dil öz spesifik xüsusiyyətlərinə görə təkcə təbiət hadisələrindən deyil, digər ictimai hadisələrdən də fərqlənir. Bütün digər ictimai hadisələr cəmiyyətə yalnız müəyyən münasibətlərlə bu və ya digər formada xidmət edir: bəzisi cəmiyyətin iqtisadi həyatına xidmət edir, üstqurumun spesifik xüsusiyyəti budur ki, cəmiyyətə siyasi, hüquqi, estetik, mədəni və s. ideyalarla xidmət edir və cəmiyyətin uyğun dünyagörüşünü yaradır. Məlum olduğu kimi, üstqurum dəyişkəndir, bəzidən asılıdır. Hər bəzisin özünün üstqurumu olur, bəzisi dəyişdikdə üstqurum da dəyişir. İstər bəzisi, istərsə də üstqurum cəmiyyətə xidmət edərkən siniflərə münasibətdə laqeyd deyil, halbuki dil cəmiyyətə xidmət edərkən siniflərə laqeyd münasibət bəsləyir, cəmiyyətin bütün təbəqələrinə eyni cür xidmət edir. Bir ictimai hadisə kimi dilin spesifik xüsusiyyətlərindən başlıcası budur ki, cəmiyyətə müəyyən bir sahədə xidmət edən digər ictimai hadisələrdən fərqli olaraq, dil insan fəaliyyətinin bütün sahələrində cəmiyyətə xidmət edir. Buna görə dili digər ictimai hadisələrdən heç biri ilə eyniləşdirmək olmaz.

Dil nə mədəniyyət forması, nə müəyyən sinfin ideologiyası, nə də üstqurumu deyildir.

DİL VƏ İCTİMAİ ŞÜUR

Dilin bir ictimai hadisə kimi əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun ictimai şüuru ifadə etməsidir. Başqa ictimai hadisələr də ictimai şüuru ifadə edə bilər. Lakin başqa hadisələrdən fərqli olaraq, dil ictimai şüuru hərtərəfli əks və ifadə edən yeganə vasitədir. Materializm öyrədir ki, ictimai şüur ictimai məişətin inikasındır.

Dillə şüurun münasibətinə həsr edilmiş bir əsərdə yazılır: «Dil də şüur kimi qədimdir, dil başqa insanlar üçün mövcud olan və yalnız bununla da mənim özüm üçün də mövcud olan praktik real şüurdur. Şüur kimi dil də yalnız ehtiyacdən, başqa insanlarla ünsiyyət ehtiyacından doğur. Harada müəyyən bir münasibət mövcuddursa, mənim üçün mövcuddur. Heyvan heç bir şeyə «münasibət» bəsləmir, heyvan üçün onun başqalarına münasibəti münasibət kimi mövcud deyildir. Beləliklə, şüur lap əvvəldən ictimai məhsul olmuş və ümumiyyətlə insanlar mövcud olduqca belə də qalacaqdır».

Marksizm klassiklərinin ictimai şüurun mahiyyəti haqqında söylədikləri düzgün fikirlərə baxmayaraq, çox vaxt ictimai şüur ideologiya və təfəkkürlə qarışdırılır. Son zamanlar bu qarışıqlıq aradan qaldırılır. Məsələn, V. F. Zıbkvets yazır: «Şüur təfəkkürün məzmunudur. Şüur insanların ictimai və şəxsi praktikasının vasitəli, ümumiləşdirilmiş formada, başqa sözlə desək, məfhum formasında inikasıdır. İctimai şüur cəmiyyətin bütün mənavi inkişaf səviyyəsinin ümumi xarakteristikasıdır»¹.

Psixoloqlar şüura ictimai gerçəkliyin inikasını kimi baxırlar. Onlar şüurun əmələ gəlməsi üçün yeni həyat formasının-bəşəri varlığın yaranmasını zəruri hesab edirlər. Heyvanlarda şüur olmur, yüksək dərəcədə inkişaf etmiş insan beyninin məhsuludur və beynin nitq funksiyası ilə əlaqədardır. Şüur insanın gerçəkliyə münasibətidir. K. Marks yazır ki, mənim mühitimə mənim münasibətim mənim şüurumdur. Deməli şüur vasitəsilə insan ətraf mühiti, varlığı müərrədləşdirilmiş şəkildə ümumiləşdirir. Hərəkəti irəlicədən əqli idarə edir və fəaliyyətinin nəticələrini qabaqcadan görür. Şüur ictimai əməyin məhsuludur. Nə qədər ki, insanın ulu əcdadı olan insanabənzər meymun ictimai əməklə məşğul olmur, ətraf mühitə, deməli, özü kimi varlıqlara da münasibət bəsləmir, nitqə ehtiyac hiss etmir, belə olan təqdirdə onun şüurundan danışmaq olmaz. F. Enqelsin göstərdiyi kimi insan, şüur və nitq eyni zamanda, ictimai əmək prosesində yaranır.

Psixoloqlar şüur dedikdə insanın bütün ruhi aləmini başa düşürlər. Onlar şüuru fəaliyyət kimi, proses kimi qəbul edirlər. Bu prosesdə insan ətraf mühiti və özünü dərk edir, başqa insanlarla münasibətdə gerçəkliyi əks etdirir və ətraf gerçəklik haqqında bilik əldə edir. İnsan əldə etdiyi biliyi inikas ediləndən və inikas edəndən ayırır. İnsan fəaliyyəti nəticəsində ətraf mühitin ümumiləşdirilmiş şəkildə qavranılması isə yalnız dil vasitəsilə mümkündür. Bəşəriyyətin ətraf mühit haqqında əsrlər boyu əldə etdiyi biliklər, dildə möhkəmləndirilir, necə deyirlər, maddi aləmin, ətraf mühitin, gerçəkliyin obyektiv dərk edilməsi üçün zəmin yaradılır. Deməli, biliklər şüurun özəyini təşkil edir.

Şüur insan fəaliyyətinin ictimai təşkili ilə əlaqədar olaraq yaranan yeni keyfiyyətli psixoloji proseslərdir. İnsanın dil vasitəsilə nəzəri ümumiləşdirmələr apara bilmək bacarığı fərdi insan «təcrübəsini» əvvəlki nəsillərin «təcrübəsi» ilə əvəz etmək imkanı verir. Dil ictimai mahiyyət daşdığı üçün ictimai mühitin məhsulu olan təfəkkür də ictimai xarakter daşıyır. Hər bir insan onu əhatə edən adamların fikirləşdiyi kateqoriyalarla fikirləşir, onların istifadə etdikləri məfhum və anlayışlardan istifadə edir, buna görə də dil cəmiyyətin yaşaması üçün ən ilkin şərtlərdən birinə çevrilir.

Deyənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq lazım deyildir ki, şüur da, təfəkkür də yalnız ictimai olur, fərdi şüur, fərdi təfəkkür mövcud deyildir. Təbiidir ki, ictimai şüur ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən yaradılır, inkişaf etdirilir və zənginləşdirilir. Bəşəriyyətin əsrlər boyu mədəniyyət, incəsənət, elm və ədəbiyyat, texnika sahəsində əldə etdiyi bütün nailiyyətlər yalnız fərdi şüur vasitəsilə toplanmışdır. İctimai şüur yalnız ayrı-ayrı fərdlərin, canlı adamların fərdi şüuru vasitəsilə fəaliyyət göstərir. Fərdi şüur ayrı-ayrı adamlarda gerçəkliyin yüksək inikasındır. Cəmiyyət yalnız ayrı-ayrı fərdlərin şəxsi məişəti əsasında ətraf mühiti qavrayır, başa düşür və dəyişir.

Lakin ictimai şüurda olanların dilin material sistemində eynilə inikas olunduğunu düşünmək olmaz. Şüur, onun məhsulu təfəkkür və təfəkkür kateqoriyaları, cümlədən anlayış və məfhumlar dilə və dil sistemində nisbətən daha mütəhərrikdir, daha sürətlə dəyişir. Müxtəlif dillərdə cansız əşyaların müxtəlif qrammatik cinslərə, məsələn, rus dilində droqa «yol» sözünün qadın put «yol» sözünün kişi cinsinə aid olmasını təfəkkür qanunları ilə izah etmək mümkün deyildir, bu tipli misalları məntiqlə əsaslandırmaq olmur. Q. i Vinkur yazır ki, «...dil... özünün bir dəfə yaranmış material quruluşunu qalıq şəkildə bu quruluşu törətmiş mədəni inkişaf dövrünü bitirdikdən sonra da uzun zaman saxlamaq qabiliyyətinə malikdir»³.

Dillə şüurun qarşılıqlı münasibətlərindən danışarkən bu problem ətrafında buraxılan bəzi metodoloji səhvləri də göstərmək lazımdır.

Məlum olduğu kimi materialist fəlsəfə şüurun -sinfiliyini qəbul edir. Psixologiyaya həsr edilmiş ədəbiyyatda da şüurun sinfiliyi haqqında fikirlərə təsadüf edirik: «Şüur ictimai varlığın inikasıdır. İnsanların ictimai varlığı onların ictimai şüurunu təyin edir. İnsanların ictimai varlığının dəyişməsi ilə ictimai şüur da dəyişir. Sınıfli cəmiyyət şəraitində insanın şüuru sinfli xasiyyət daşıyır. İnsan şüuru ictimai varlığın dəyişilməsindən nisbətən ləng gedir, ondan geri qalır»⁴.

Bununla əlaqədar olaraq, N. Y. Marr və onun ardıcılarının buraxdıqları bəzi metodoloji səhvləri nəzərdən keçirək. N. Y. Marr dilin sinfi və üstqurum xarakterdə olması haqqında nəzəriyyə irəli sürmüş, onun ardıcılları isə bu nəzəriyyəni inkişaf etdirmişdilər. N.Y. Marr yazırdı: «Sinfli olmayan dil yoxdur, bu səbəbdən də sinfi olmayan təfəkkür yoxdur»⁵.

Dilin sinfi olması nəzəriyyəsinin tərəfdarları dili ideologiyanın məhsulu hesab edirlər. Lakin dil ideologiyanın məhsulu deyildir. Ümumiyyətlə, dilin material sisteminə daxil olan sözlərin böyük əksəriyyətinin mənası ideologiyaya, sinflərə münasibətinə görə neytraldır. Məhz buna görə də dil ideologiya boyalı və boyasız fikirləri, mühakimələri eyni müvəffəqiyyətlə ifadə etmək qabiliyyətinə malikdir. Bu xüsusiyyəti olmasa idi, dil öz başlıca kommunikativ funksiyası olan ümumi ünsiyyət vasitəsi olmaq vəzifəsini yerinə yetirə bilməzdi.

N. Y. Marr və onun ardıcıllarının dilin üstqurum xarakterli olması haqqındakı fikirləri də yanlışdır. N. Y. Marr dilin inkişafını cəmiyyətin inkişafı ilə, ictimai-iqtisadi formasıyların inkişafı ilə eyniləşdirirdi. , yazırdı: «Təfəkkürün dəyişməsi məcmusu müxtəlif təsərrüfat sistemlərindən və onlara cavab verən ictimai quruluşdan doğan səsli nitqin qurulmasının üç sistemidir:

1) müxtəlif əsas və funksional məzmunu olmayan polisemantik sözlü sintetik nitq quruluşlu ibtidai kommunizm,

2) əməyin ictimai bölünməsi zəminində müxtəlif təsərrüfat növlərinin ayrılmasına əsaslanan ictimai quruluş, yəni cəmiyyət peşələr əsasında bölünür, vahid cəmiyyət ibtidai sexlər şəklində istehsal-texnika qruplarına bölünür, bu quruluşa nitq hissələrinin, frazada - müxtəlif cümlələrin, cümlələrdə onun müxtəlif hissələrinin ayrılması uyğun gəlir, bu quruluşda sonralar morfoloji ünsürlərə çevrilən müxtəlif sözlər yaranır, sözlərdə əsas mənalar fərqləndirilir və əsas məna ilə yanaşı sözə funksional məna da artırılır,

3) əməyin texniki bölündüyü, flektiv qaydalı morfolojiyası olan silikli yaxud sinfli cəmiyyət»⁶.

Dili üstqurum hesab edənlər dillərin tarixi inkişafı xüsusiyyətlərini başa düşürlər. Dilin inkişafı tarixi dildə danışan xalqın iqtisadi inkişafı, xüsusən keçirdiyi ictimai formasıylarla qətiyyətən üzvi surətdə bağlı deyildir. Bu və ya digər qrammatik formanın yaranması cəmiyyətin iqtisadi quruluşu xüsusiyyətləri ilə əlaqədar deyil, ictimai formasıyların dəyişməsi dilin yaxud dilin ayrı-ayrı kateqoriyalarının dəyişməsinə səbəb ola bilməz. Hər hansı xalqın iqtisadi-ictimai və dilinin inkişafı tarixini tutuşdursaq, bu fikir təsdiq edilə bilər. Məhəmməd Füzulinin yazıb-yaratdığı dövrdən indiyədək Azərbaycan xalqı üç ictimai formasiya (feodalizm, kapitalizm, sosializm) keçirmişdirsə də dilimiz elə bir əhəmiyyətli dəyişikliyə uğramamışdır. Xüsusən Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda az-çox nəzərəcarpan dəyişiklik baş verməmişdir.

Dillə şüurun münasibəti məsələsində buraxılan səhvlərdən biri də onların vəhdətinin pozulması, bu qarşılıqlı münasibətdə dilə üstünlük verilməsidir. Bu ideyanın tərəfdarları dili gerçəkliyin yaradıcısı hesab edir, onun insan şüurunu formalaşdırdığını iddia edirlər. Belə fikir ilk dəfə XVIII əsr alman romantiki İ. Herderin əsərlərində irəli sürülsə də XIX əsrdə alman dilçisi, ümumi dilçiliyin banisi Humboldtun əsərlərində öz əksini daha qabarıq şəkildə tapır. Humboldta görə, dil insanların təbiətinin özündə mövcuddur, onların ruhi qüvvəsinin inkişafı və dünyagörüşünün inkişafı üçün zəruridir. Dil xalq ruhunun zəruri təzahürüdür, xalqın dili onun ruhudur. Müxtəlif xalqların dillərinin quruluşu ona görə müxtəlifdir ki, onların ruhları da müxtəlifdir.

Dil necə forma qəbul etməsindən asılı olmayaraq xalq həyatının ruhi təcəssümüdür. Dil, necə deyirlər, insanla təbiətin ona təsir edən daxili və xarici obrazı arasında durur. İnsanın ətraf mühiti qavraması və fəaliyyət göstərməsi onun təsəvvüründən asılı olduğu üçün onun əşyalara münasibəti tamamilə dillə müəyyən olunur və ifadə edilir. Humboldtun fikirləri sonralar yeni Humboldtçular tərəfindən daha da inkişaf etdirilmişdir.

Əlbəttə, Humboldtun irəli sürdüğü fikirləri bütünlüklə səhv adlandırmaq olmaz. Çox vaxt dil təfəkkür prosesində tənzimləyici rolunu oynayır. Lakin bu fikri bütövlükdə qəbul da etmək olmaz. Hər şeydən əvvəl, dil ətraf mühitin insan beynində inikası əsasında yaranır, dil aləmi yaradan müstəqil qüvvə deyildir. Bundan əlavə, hazırda sübut edilmişdir ki, təfəkkür forma və kateqoriyaları, bütün xalqlarda eynidir, deməli, ətraf mühitin müxtəlif millətlərin nümayəndələrinin beynində inikası da eynidir, halbuki xalqların dilləri müxtəlifdir.

Dilin inkişafı bilavasitə olmasa da, dolayısı ilə insan cəmiyyətinin dəyişməsindən asılıdır. Dil ictimai hadisə olduğu üçün cəmiyyətdə baş verən bəzi dəyişikliklər dilin inkişafına öz təsirini göstərməyə bilməz. Dilin inkişafının cəmiyyətin vəziyyətindən asılı olması barədə bir sıra fikirləri nəzərdən keçirək.

Hər şeydən əvvəl dilin inkişafına cəmiyyətin sosial təşkili öz təsirini göstərir, cəmiyyətin sosial vəziyyəti dildə öz əksini tapır. Hələ qədim zamanlardan nəzərə çarpırdı ki, dilin vəziyyəti dövlətin formasından və iqtisadi formasının xarakterindən xeyli dərəcədə asılıdır. Məsələn, feodalizm dövründə dövlət çoxlu miqdarda kiçik feodallıqlara parçalanır. Hər bir feodal və monastır torpağı öz-özlüyündə kiçik bir dövlətə bənzəyir. Feodallıqlar arasında siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr həddindən artıq zəif olur. Təbii ki, cəmiyyətin belə quruluşu kiçik məhəlli dialekt və ləhcələrin yaranması üçün şərait yaradır. Cəmiyyətin feodal dağınıqlığı nə qədər qüvvətli olarsa, dialektlər arasındakı uzaqlaşmalar da bir o qədər güclü olar. Feodalizm cəmiyyətində dilin əsas varlıq forması məhəlli dialektlərdir. Müasir dildə mövcud olan dialektlər feodal pərakəndəliyinin dildə əks olunmasıdır.

Rus dilçisi P. S. Kuznetsovun apardığı tədqiqatlar göstərir ki, keçmişdə mülkədar əkinçiliyinin güclü inkişaf etdiyi Rusiyanın Mərkəzi Qaratorpaq zonasında indi çoxlu ləhcələr mühafizə edilib saxlanmışdır. Halbuki şimalda mülkədar əkinçiliyinin zəif inkişaf etdiyi və kəndlilərin iş, qazanc ardınca şəhərlərə və başqa quberniyalara getdikləri yerlərdə bir ləhcə çox geniş ərazini əhatə edir. Dialektlərin birləşib bir dil halında təmərküzləşməsi yaxud dialektlərin bir- birindən aralanıb yeni dillər əmələ gətirməsi də cəmiyyətin vəziyyəti ilə əlaqədardır. F. Enqels «Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi» adlı əsərində bu prosesləri gözəl izah etmişdir. Məhəlli dialektlərin işləndiyi ərazilər arasındakı siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr möhkəmləndikdə, feodal pərakəndəliyi aradan qaldırıldıqda dialektlər yaxınlaşır, bir dil halında təmərküzləşir. Əksinə, feodal pərakəndəliyi gücləndikdə, məhəlli dialektlərin işləndiyi ərazilər arasındakı hər cür siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr uzun müddət üçün yaxud həmişəlik kəsildikdə dialektlər arasındakı fərq artır, böyüyür, kəskinləşir, dialektlər bir-birindən uzaqlaşır və müstəqil dillərə çevrilir. Mənşəcə qohum olan dillər məhz dialektlərin bir-birindən bu cür uzaqlaşib müstəqilləşməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir.

Kapitalizmin yaranması mərkəzi dövlətin güclənməsinə səbəb olur, çünki feodal pərakəndəliyi kapitalizmin inkişafına mane olur. Feodal pərakəndəliyinin aradan qaldırılması, mərkəzi dövlətin güclənməsi və kiçik kinyazlıqların yerində yaxşı təşkil olunmuş vahid dövlətin yaradılması inkişaf etməkdə olan kapitalizmə bir neçə səbəbdən lazım idi:

1. Güclü mərkəzi dövlət burjuazianın mənafeyini ölkənin bütün ərazisində daha yaxşı müdafiə edirdi;

2. Mərkəzi dövlət burjuaziyasının böyük ehtiyac hiss etdiyi vahid daxili bazar yaradırdı;

3. Vahid daxili bazarın yaranması sənayenin inkişafına, milli burjuaziyasının dünya bazarına çıxmasına və başqa ölkələrin burjuaziyası, sənayesi ilə müvəffəqiyyətlə rəqabət aparmasına geniş imkanlar açdı.

Kapitalizmin meydana çıxması millətin meydana çıxmasına, sonuncu amil isə milli dilin yaranması və formalaşmasına səbəb oldu. Milli dil tədricən ədəbi dilə çevrilir və bütün vasitələrlə təbliğ edilir. Mətbuat və təhsilin ümummilli ədəbi dil əsasında aparılması milli dilin məhəlli dialektlərə təsirini gücləndirir, milli ədəbi dillə dialektlər arasında fərqlərin getdikcə azalmasına səbəb olur. Burjua cəmiyyətində milli təmərküzləşmə ilə yanaşı onun tam əksi olan diferensiallaşma hadisəsi də gedir - cəmiyyət sosial qruplara parçalanır. Cəmiyyətin sosial qruplara parçalanması milli dildə sosial dialektlərin, jarqon, arqo və s. meydana çıxmasına səbəb olur.

Sınıfli cəmiyyətdə millətin təmərküzləşməsi bəzən millətçiliyin təzahürünə səbəb olur. Millətçilik isə dil siyasətinə güclü təsir edir. Bu təsir özünü müxtəlif formalarda göstərir:

1. Dildə purizm ənənələri güclənir. Məsələn, Türkiyədə respublika qurulduqdan sonra milli şüurun oyanması ilə əlaqədar, milli dilin qeyri-türk ünsürlərdən təmizlənməsi şüarı meydana atılır, ərəb və fars dillərindən alınmış sözlərin əvəzinə milli türk sözlərindən istifadə edilir. Son 50 ildə türk dilinin lüğət tərkibinin 30-35 faizi yeniləşdirilmişdir.

2. Çoxmillətli dövlətlərdə bir dilin - hakim millətin dilinin inhisarı yaradılır, azlıqda qalan millət və xalqların dilləri sıxışdırılır. Çarizmin hakimiyyəti şəraitində Rusiyada rus dilinin inhisarının yaradılması, polyak, belorus və digər azlıq təşkil edən xalqların dillərinin sıxışdırılması buna misal ola bilər.

3. Ölmüş, tarix səhifəsindən çıxmış dil dirildilə, bərpa edilə bilər. İkinci dünya müharibəsindən sonra İsrail dövləti yaradıldıqda qədim yəhudi dili bu ölkə üçün dövlət dili elan edildi. Ölü qədim yəhudi dili ivrit adı ilə məktəblərdə tədris olunmağa başladı. Müasir Yunanıstanda kafarevus adlı arxaik üslubun fəaliyyət göstərməsi məhv olmuş dilin qismən bərpa edilməsinə nümunə ola bilər. Kafarevus üslubu ölü qədim yunan dili ilə canlı, müasir, yeni yunan dili arasında bir növ güzəşt, kompromis təşkil edir.

Cəmiyyətin sosial diferensiasiyası da dildə öz əksini tapa bilər. Mütləq eyni tərkibli insan cəmiyyətinə təsadüf etmək mümkün deyildir. Cəmiyyət sinfi, silki, əmlaki, peşə və s. baxımdan təbəqələrə bölünür. Belə təbəqələşmə dilə də öz təsirini göstərir, dildə sosial dialektlər yaranır. İctimai istehsalın mürəkkəbləşməsi və əməyin bölünməsi dildə diferensiasiyaya hadisəsinin güclənməsinə səbəb olur. Bu xüsusiyyət özünü ən çox leksika, xüsusən terminologiya sahəsində göstərir. Hər peşə və sənət sahəsinin öz xüsusi terminologiyası yaranır, bir peşə sahibi digər peşə sahəsində işlədilən terminləri ya başa düşmür, ya da çətin başa düşür. Peşə leksikası ilə yanaşı arqo, jarqon və s. üçün tipik olan leksika da yaranır, Məsələn, tələbə, oğru və s. jarqonu leksikası.

Adətən, cəmiyyətin sosial diferensiasiyası ilə əlaqədar olan dilin sosial diferensiasiyası dilin leksikası sahəsində öz təsirini göstərir. Lakin elə hallara da təsadüf edilir ki, dilin diferensiasiyası qrammatika sahəsinə də nüfuz edir. Şərqi dillərindən bəzilərdə, məsələn, Yapon və Koreya dillərində, danışanın mü sahibinə münasibətindən asılı olaraq, felin müxtəlif formaları işlədilir. Koreya dilində felin xitab, nəzakət, hörmət, qaba və s. cavab formaları məlumdur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, dilin bu cür sosial diferensiasiyasının qrammatikaya təsiri yalnız felin müxtəlif nəzakət dərəcəsi ilə əlaqədar formalarının işlənməsi ilə məhdudlaşır, dildə xüsusi sinfi qrammatik quruluşun yaranmasına səbəb olmur.

Sinfi diferensiasiya bəzəi cəmiyyətin müəyyən ictimai təbəqəsinin ümumxalq danışiq dilindən fərqlənən ədəbi dil yaratması formasında da dilə öz təsirini göstərir .Məsələn, A. P. Barannikov əsrimizin-30 cu illərinin əvvəlləri üçün Hindistan dillərinin vəziyyətindən bəhs edərək yazır ki, Hindistanın müasir ədəbi dilləri hakim siniflərin mənafeyinə xidmət etmək üçün uyğunlaşdırılmışdı, proletariat və kəndlilərin geniş kütləsi üçün çətin anlaşılır .Çox vaxt müəyyən ictimai təbəqələr geniş xalq kütləsindən fərqlənmək üçün artıq istifadədən çıxmış bir dili öz aralarında ünsiyyət vasitəsi kimi qəbul edirlər .Məsələn,-1951 ci ildə 555 nəfər,-1961 ci ildə 2,5 min nəfər hindli sanskrit dilini ana dili adlandırmış, 200min nəfərə yaxın hindli isə sanskrit dilini ikinci dil hesab etdiyini söyləmişdir⁷.

Demoqrafik dəyişikliklər də dildə öz əksini tapır.

Demoqrafik dəyişiklik dedikdə əhalinin artması yaxud azalması, şəhər və kənd əhalisi arasındakı nisbətə dəyişməsi, əhalinin etnik tərkibi və s. nəzərdə tutulur .İnqilabdan sonra şəhər əhalisinin artması şəhər koynesinin 8 işlənmə dairəsini genişləndirdi, digər tərəfdən, müxtəlif dialektlərin nümayəndələrinin sənaye mərkəzinə gəlməsi və ünsiyyətdə olması ədəbi dilin işlənmə dairəsinin xeyli genişlənməsinə digər tərəfdən isə dialekt nitqinin xeyli məhdudlaşmasına səbəb oldu. Sənayenin inkişafı ilə əlaqədar kənd əhalisinin şəhərə axması ədəbi dilə də təsir göstərir.

Çoxmillətli dövlətlərin xarakteri də dilin vəziyyətinə təsir göstərən faktorlardan biridir. Belə dövlətlərdə, bir qayda olaraq, bir dil əsas ünsiyyət vasitəsi rolu oynayır. Amerika Birləşmiş Ştatlarında ingilis, Hindistanda hindi dilləri bu qəbildəndir.

Əhalinin bir yerdən başqa yerə köçməsi də dialekt fərqlərinin güclənməsinə, hətta yeni dilin yaranmasına səbəb ola bilər .Məsələn qədim norveçlilərin İslandiya adasına köçməsi əslində qədim norveç dilinin konservləşmiş forması olan island dilinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Afrikada afrikaans dilinin, Braziliyada Braziliya portogiz dilinin yaranması da bu faktorla əlaqədardır.

İşğalçıların böyük kütlə halında bir ölkəyə axması dil dəyişmələrinə səbəb olur. Urdu dilinin formalaşması buna misal ola bilər .Hindistanın şimalına kütləvi surətdə gələn fars dilində danışan müsəlmanlarla yerli pəncab və hindi dillərinin bir neçə əsrlik siyasi, iqtisadi və inzibati münasibəti əsasında hindustani (urdu) dili yaranmışdır .Yaddilli xalqların kütləvi surətdə axını yerli dillərin sıxışdırılıb tamamilə aradan çıxarılması ilə də nəticələnə bilər. Fransada qalların, Bolqarıstanda frakiyalıların, Ukraynada skiflərin, Azərbaycanda irandilli qəbilələrin tarix səhnəsindən çıxması bunun nəticəsidir.

Cəmiyyətin müxtəlif iqtisadi inkişaf səviyyəsində olması da dildə izlər buraxır .Ölkənin ayrı-ayrı rayonlarının iqtisadi cəhətdən qeyri-bərabər inkişafı da müəyyən hallarda dil dəyişmələrinə səbəb ola bilər . Ədəbi dillərin formalaşması tarixindən məlumdur ki, iqtisadi cəhətdən daha çox inkişaf etmiş ərazinin dialekti ümummilli ədəbi dilin yaranması üçün baza təşkil edir. Məsələn, Daşkənd dialekti özbək ədəbi dili üçün, Bakı dialekti Azərbaycan ədəbi dili üçün, Moskva dialekti rus ədəbi dili üçün baza olmuşdur. Tarixdən elə hallar da məlumdur ki, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ərazidə işlənən dialekt bütün ölkə üçün milli dilə çevrilir. Məsələn Attika dialekti ümumyunan dili üçün koyne olmuş, latın dili əvvəllər Latsium əyalətinin dialekti olmuş, İl de Frans əyalətinin dialekti isə sonralar fransız dilinin yaranmasında əsas rol oynamışdır.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etməmiş ölkədə dialekt parçalanmasının dərəcəsi yüksək olur. O. Yespersenin verdiyi məlumata görə, Avstraliyanın bir neçə minlik aborigen əhalisi 200 dialektə danışır. Əksinə, sənayenin coşğun inkişafı, sənaye mərkəzlərinin yaranması müxtəlif dialekt nümayəndələrinin bir ərazidə yaşmasına daimi ünsiyyətdə olmasına və dialekt parçalanmasının aradan qalxmasına səbəb olur.

Üstqurum xarakterli hadisələr də dilə təsir göstərir. Ölkəmizdə əvvəllər yazısı belə olmayan bir sıra dillər milli ədəbi dil səviyyəsinə yüksəlmiş, azlıq təşkil edən xalqlar öz dillərində məktəb və mətbuat yaratmış, ədəbiyyat və incəsənəti öz milli dillərində inkişaf etdirmişlər, bütün xalqlarının dilləri üçün səciyyəvi olan proseslər-dilin ictimai funksiyasının genişlənməsi, üslubların inkişafı, müəyyən dil normalarının hazırlanması, dilin lüğət tərkibinin çoxalması-bütün bunlar Lenin milli siyasətin nəticəsidir və üstqurumun dilin inkişafında necə rol oynaya biləcəyinə parlaq nümunədir.

Müəyyən şəraitdə din də dilin inkişafı və yayılmasında müəyyən rol oynaya bilər. Məlum olduğu kimi, hər bir din müəyyən dilə möhtacdır. Buna görə də din müəyyən bir dilin inkişafında maraqlıdır. «Dini» dillər olan latın və ərəb dillərinin geniş yayılması bununla əlaqədardır. Dinin yayılması həmin dini qəbul edən yaddilli xalqın dilinin inkişafına da təsir edir. Məlumdur ki, islam dininin yayılması təsiri altında, demək olar ki, bütün şərq dillərinə çoxlu miqdarda ərəb sözləri və terminləri daxil olmuşdur. Bundan başqa, müqəddəs kitabların nəşri bir sıra xalqlar üçün yazı tarixinin başlanğıcına səbəb olmuşdur. Məsələn, xristianlığın qəbulu və xristian müqəddəs kitablarının nəşri slavyan xalqlarının yazısını yaratmışdır.

Üstqurum tipli hadisələrin dilə təsirindən danışarkən görkəmli yazıçıların dilin inkişafındakı rolunu unutmamaq olmaz. Puşkinin rus ədəbi dilinin, Dantenin italyan ədəbi dilinin, Servantesin ispan ədəbi dilinin, Vaqifin Azərbaycan ədəbi dilinin. Şota Rustavelinin gürçü ədəbi dilinin yaranması və inkişafındakı rolu hamıya məlumdur.

Cəmiyyətdə siniflərin və millətçilik mənafeyinin mövcudluğu da dilin inkişafına təsir göstərir. Deyilənə görə Hindistanda mövcud olan iki böyük dil-hind və urdu dilləri bir-birinə o qədər yaxındır ki, onları bir dil halında birləşdirmək çox asandır. Lakin bunun üçün hindi dilində sanskrit ünsürlərini, urdu dilində isə ərəb və fars dilləri ünsürlərini məhdudlaşdırmaq lazımdır. Ancaq bir zamanlar ingilis burjuaziyası və din xadimləri bu dillərin birləşməsində maraqlı olmadıqları üçün bu dillər arasındakı fərqləri hər vasitə ilə qoruyub saxlamağa çalışırdılar.

Cəmiyyətin mədəni inkişafı da dilə öz təsirini göstərir. Sənaye, kənd təsərrüfatı, texnika, elm və mədəniyyətin inkişafı dildə yeni anlayışların yeni məfhumların yaranmasına səbəb olur. Yeni anlayışlar dildə yeni sözlərin meydana gəlməsini tələb edir: beləliklə, dilin leksik tərkibi inkişaf edir. Yeni sözlər ilk növbədə sənaye, texnika və elmin müxtəlif sahələrinə aid yaranır və bəzi köhnə terminlər öz mənasını dəyişir. Əhalinin mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi ədəbi dilin işlənmə dairəsinin genişlənməsinə, bu amil isə öz növbəsində məhəlli dialektlərin funksiyasının daralmasına səbəb olur. Ədəbi dilin funksiyasının genişlənməsi sosial dialektlərin vəziyyətində də dəyişiklik əmələ gətirir. Əhalinin şifahi danışq nitqində kitab və xüsusi leksikadan istifadə etməsi ümumiyyətlə, leksikanın neytral təbəqəsinin genişlənməsi ilə nəticələnir. Ədəbi dilin funksiyasının genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq istər şifahi, istərsə də yazılı nitqin üslublarının artması, üslubların intensiv şəkildə diferensiasiyası hadisəsi baş verir. Digər tərəfdən, ədəbi dilin funksiyasının genişlənməsi vahid orfoqrafik, orfoepik və qrammatik normaların tərtib edilməsini günün vacib məsələsi kimi qarşıya qoyulur.

Nəhayət, mədəniyyətin inkişafı başqa xalqlarla əlaqələrin genişlənməsinə, dildə beynəlmiləl söz və terminlərin çoxalmasına səbəb olur.

CƏMIYYƏT VƏ DİLİN FORMALAŞMASI

Dili cəmiyyət yaradır və onun kommunikativ vasitə kimi inkişafına həmişə nəzarət edir.

Təbiidir ki, dil cəmiyyətin bütün üzvləri tərəfindən bir yerdə eyni zamanda birdən-birə bütöv halda yaradıla bilməzdi. Dilin ayrı-ayrı sözləri və ayrı-ayrı formaları cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvləri - fərdləri tərəfindən yaradılır. Ayrı-ayrı söz və formaların yaradılması üçün təşəbbüs lazımdır; bir sıra səbəblər üzündən cəmiyyətin bütün üzvləri eyni zamanda təşəbbüs irəli sürə bilməz. Lakin insanların psixo-fizyoloji quruluşunun eyniliyi, hamıda ictimai şüurun mövcudluğu, assosiasianın ümumiliyin hamının uyğun təşəbbüs irəli sürə bilməsi potensialı yaradır. Ona görə də bir fərd tərəfindən irəli sürülən təşəbbüs başqaları tərəfindən də irəli sürülə bilər. Məhz bunun üçündür ki, bir fərdin irəli sürdüyü təşəbbüs başqa fərdlərin potensial təşəbbüsləri ilə dissoians yaradırsa, başqa fərdlər tərəfindən, deməli, cəmiyyət tərəfindən qəbul edilir və dil hadisəsinə, dil faktına çevrilir. Əksər hallarda yeni söz və forma şüurlu surətdə yaradılır, dildə artıq mövcud olan modelə əsaslanır. Məsələn, Azərbaycan dilində artıq mövcud olan sözyaratma modelinə görə, əşya adı bildirən sözlərin üzərinə *-ci, -ci* şəkilçisi artırmaqla peşə bildirən yeni söz yaranır. Azərbaycan dilində qədim zamanlardan «dil» sözü mövcuddur. Elmin inkişafı ilə əlaqədar olaraq dilin tədqiqi ilə məşğul olan adamlar meydana çıxdıqda dəmirçi, odunçu, arabaçı, naxırçı, suçu və s. sözlərə analogiya olaraq mövcud model və hazır material əsasında dilçi sözü yaradıldı. Bir sıra hallarda cəmiyyət intuitiv surətdə, sövqi-təbii ilə yeni yaranan sözün dil üçün yararlı olub-olmadığını təyin edir. Bu baxımdan rus dilində kopeyka sözünün yaranmasını nəzərdən keçirək. 1535-ci ildə knyaz İvan Vasilyeviçin əmri ilə üzərində əlində nizə tutan atlı şəkli həkk edilmiş sikkə kəsilir və onu (kopeynaya denqa) (kopie «nizə» deməkdir) adlandırırlar. Az sonra onu rus dilindəki analoji model üzrə (kojanka, kastorka və s. kopeyka adlandırırlar. Eyni zamanda moskovka (moskovskaya denqa) və ya novqorodovka (novqorodskaya denqa) pul vahidləri də yaradılır. Sonralar vahid rus dövləti yaradıldıqda coğrafi baxımdan neytral olan kopeyka sözü öz rəqibləri moskovka və novqorodka sözlərinə qalib gəlir.

Bəzən dildə müvəffəqiyyətsiz sözlər də yaradılır. Lakin əksər hallarda belə sözlər cəmiyyət tərəfindən rədd edilir. Cəmiyyət dilə onun daxili inkişaf qanunlarına yabançı olan ünsürlərin daxil edilməməsinin qayğısına qalmalıdır.

Dilin inkişafının cəmiyyətin vəziyyətindən asılılığı problemindən danışarkən göstərilmişdi ki, cəmiyyət qısa müddətdə dilin lüğət tərkibində nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişiklik əmələ gətirə bilər. Əsrimizin 30-cu illərindən sonra müasir türk dilinin lüğət tərkibinin yeniləşdirilməsi barədə söylədiyimiz sözləri eynilə macar dili haqqında da demək olar. 18-ci əsrdə macar dilinin zənginləşdirilməsi geniş vüsət alır və hətta Y. Balaşşanın fikrincə, sağlam olmayan məcraya düşür. Lakin müəllifin fikrincə, söz yaratmanın bu üsulları dilin təbii inkişafı ilə ziddiyyətə girirdisə də, macar dilinin leksikasını çoxlu miqdarda yeni və lazımlı sözlərlə zənginləşdirdi⁹.

Sözyaratmanın elə sahələri də vardır ki, yeni sözlərin həyatiliyinin təsdiqində cəmiyyət, demək olar ki, heç bir rol oynamır. Bu hər şeydən əvvəl, xüsusi terminlərin yaradılmasına aid edilir. Məsələn, kəşf edilən kometaya və ya digər səma cisminə onu tapanın adının verilməsi yaxud qanuna, kəşfə, hadisəyə, minerala onu kəşf edənin adının, minerala onun tapıldığı yerin adının verilməsi buna misal ola bilər.

Yeni sözün yaxud qrammatik formanın yaranmasında dildaxili və dilxarici amillərin böyük müxtəlifliyinə baxmayaraq, bu söz və formaların yaşaması üçün son sözü cəmiyyət deyir, cəmiyyətin qəbul etmədiyi söz və qrammatik formalar həyata vəsiqə almır. Cəmiyyət dili; yaradır və formalaşdırır. Dil cəmiyyətin məhsuludur.

1 V. F. Zıbkvets, Drelqiznaya epxa. M., 1959, s 119

1 Çoxdillilik (eləcə də ikidillilik) sözünün məcazi mənadan başqa iki işləmə məqamı vardır: Çoxdilli Qafqaz, çoxdilli SSRİ, çoxdilli Afrika deyəndə bir ərazidə çxlu millətin yaşadığı, çoxdilli adam deyəndə fərdin çox dil bildiyi nəzərdə tutulur

2 V. F. Zıbkvets, Drelqiznaya epxa. M., 1959, s 119

3 Q. i Vinkur. zadaçax istrii yzika. V A Zveqintsev. İstriya yazıkznaniya XIX-XX vekv v çerkax izvleçeniyax, ç. P. M., 1965, s. 303.

4 M. Məhərrəmv. Psixlgiya, s 77.

5. i N. Ya. Marr. İzbraniye rabtı, t Z, M. L , 1934, s. 34

6. i N. Ya. Marr. İzbranne rabtı, t. Z, M.-L., 1934, s. 71.

7. i V .A. Çernişev .K probleme yazika-posrednika «Yazık i obşestvə» ,M ,1968 ,s. 120.

8 Koynə-ölkədə əhalinin müxtəlif dillərdə danışan qrupları arasında ümumi ünsiyyət vahidi kimi işlənən, əslində isə bir və ya bir neçə dialekt əsasında meydana gələn dil, dialektlərarası ünsiyyət vasitəsi.

9 İ. Balaşsa. Venqerskiy yazık. M., 1951, s. 27-124